

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԵՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԳԼ. Ա

Կովկասի աշխարհագրական դիրքը.—Հողի բաժանումները Կովկասի զանազան շրջաններում.—Անասունների քանակությունը և նրանց տեսակները.—Համեմատություն Ռուսաստանի և Ներսիսյի հետ.—Նկատուած տարբերությունների պատճառները.—Ի՞նչ փոփոխություններ է կրում անասնապահությունը ժամանակի ընթացքում:

I

Ինչպէս և բոլոր լեռնային երկիրներում, անասնապահութիւնը Կովկասում խաղում է բաւականին մեծ դեր: Դրա ամենամեծ պատճառը երկրի մակերևոյթը և դիրքն է: Պ. Ստատկովսկու *) հաշուով Անդրկովկասի հինգ նահանգների ամբողջ մակերևոյթի 152₂ հազ. քառ. վերստից, զանազան բարձրութիւն ունեն (հաշուած ծովի մակերևոյթից).

Մինչև	1,000"	Փուտ ունի	44 ₄	ք.	վ.	կամ 29 ⁰ / ₀
» 1—	2,000"	»	»	21 ₇	»	» 14 ₂
» 2—	4,000"	»	»	29 ₉	»	» 15 ₀
» 4—	6,000"	»	»	30 ₉	»	» 20 ₂
» 6—	8,000"	»	»	23 ₆	»	» 15 ₄
» 8—	10,000"	»	»	6 ₈	»	» 4 ₄
» 10—	12,000"	»	»	1 ₈	»	» 1 ₁
» 11—	12,000"	»	»	0 ₃	»	» 0 ₂

6,000"—7,000"—ից վերև այնքան ցուրտ է, որ չի կարող բուսնել ոչ մի հացահատիկ: Այդ պատճառով Կովկասի մօտ 15⁰/₀-ը

*) Искѣстія Кавк. Общ. С. Хоз. 1884 г. № 4.

ծառայել է անցեալում, ծառայում է ներկայումս և ապագայում էլ ծառայելու է իբրև ամառուայ արօտ «սարի», «եալի» անուան տակ, Կովկասեան ցուցահանդէսում ի ցոյց դրուած քարտէզում միմիայն պետական ամառուայ արօտների տարածութիւնը ցոյց է տրուած հաւասար 2,876,000 զեսետինի:

Բացի այդ, միայն արօտի համար կարող են ծառայել և այն ընդարձակ անապատները (Մուղսնի, Ղարաբաղի, Շիրակի, Սարդարաբաղի և այլն), որոնք թէև գտնւում են տաք գօտիի մէջ (0—2000" ծովի մակերևոյթից բարձր), բայց չեն կարող մշակուել, որովհետև անձրևների պակասութեան պատճառով առանց արհեստական ոռոգման այդտեղ ոչինչ չի բուսնում: «Ոչինչ» ասելով, ես ուզում եմ չեշտել մշակուող բոյսերի վրայ և ոչ խոտի ու մի քանի տեսակ փշերի ու թփերի, որոնք կանաչում են այդտեղ դարնանն ու աշնանը և միջոց տալիս թափառականներին արածացնել իրանց հօտերը նոյն իսկ ձմեռուայ ամիսներին: Այդ տեսակ «ձմեռանոցների» (կիչլակների) տարածութիւնը ոչ պակաս է քան 2 միլիօն զես., որովհետև միայն պետութեան ձմեռուայ արօտները բնում են 1,708,600 զես.:

Նոյն իսկ Երևանի նահանգում, որ ամենախիտ բնակուածն է Կովկասում, «դաշտերի» տարածութիւնը հասնում է 300,000 զես., կամ նահանգի ամբողջ տարածութեան 1150/0-ի *), ժամանակին ձմեռանոցները կը ջրուեն, կը դառնան մեր երկրի ամենահարուստ անկիւնները, միջոց տալով քնակութիւն հաստատել 1¹/₂—2 միլիօն ընտանիքների: Դա նախատեսուած է դեռ 40 տարի մեզանից առաջ, երբ անգլիացի Բէլլի և Գաբինժենէրները կազմեցին իրանց յայտնի ծրագիրները Կովկասի ոռոգման մասին... Բայց... դա դեռ ծրագիր է, ուշ իրագործուելի ծրագիր և մեր տաք անապատները դեռ երկար ժամանակ ամառը կը ծառայեն օձերին, իսկ ձմեռը իբրև արօտատեղեր:

Եթէ «սարերի» ու «դաշտերի» վրայ աւելացնենք և լեռների լանջերի ու փէշերի այն մասերը, որոնք չնորհիւ զառիվայրի մեծ աստիճանի չեն կարող մշակուել, այլ ընդ միշտ մնալու են ծածկուած խոտով կամ թփերով, մենք կըստանանք մօտաւոր գաղափար այն ահաղին տարածութեան մասին, որ յատկացուած է Կովկասում միմիայն անասնապահութեան համար:

Բայց չէ որ անասունների կեր են կազմում և վարելանողերի վրայ բուսնող արտերի դարմանը, այգիներում քաղուող խոտը և անտառների թալաններն ու ծառերի չուաքի տակ դալարող ցողունները:

*) Даниловичъ, Районъ Тифл.-Карсеской ж. д., Тифлисъ, 1897 г

Հողաչափութեան ենթարկուած հողերի հաշուին նայելով, ինչպէս և ի նկատի առնելով պ. էմերովի՝ ցուցահանդէսին հանդէս բերած քարտէշները Դաղստանի մասին, Կովկասի այլ և այլ նահանգներում զանազան կարգի հողերը կազմում են ընդհանուր տարածութեան հետեեակ մասը ($0/0$ -ի վերածած).

Նահանգ-ներ,	Այդի, Բանջար.	Վարե-լահող-հարք.	Խոտ-Մացառ.	Արօտ,	Անտառ,	Անպէտք,	Ընդհ-մենը,
Թիֆլիսի	08	200	81	280	390	41	100
Քութայիսի	19	182	26	55	657	61	100
Երևանի	07	290	23	598	23	2	100
Դաղստանի	03	80	93	334	55	435	100

Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի հողերի բաժանման ընդհանրապէս, դրա մասին գաղափար կարելի է կազմել պիտական պալատի ժողոված ցուցակից, որ կազմուած էր նոր մտքրած հողահարկի համար:

Այդ ցուցակին նայած, ամբողջ Անդրկովկասի 22⁶⁸² միլ. դես. հողից պիտանի է համարուած միայն 15⁵¹⁶ միլ. դ. կամ երկրի մակերևոյթի 67^{50/0}-ը: Մնացած $1/3$ մասը բռնուած է ժայռերով, ջրերով, աւազներով, ճանապարհներով, տան տեղերով և այլ գիւղատնտեսութեան համար անպէտք հողերով: Պիտանի տարածութիւնից (15⁵ միլ. դ.) զանազան կարգի հողերը բռնում են.

I	կարգի հողերը (այգի, բոստան)	148 հ. դ.	10 ^{0/0} -ը:
II	» » (վարելու, խոտհարք)	4,187 ⁵ դ.	27 »
III	» » (արօտ և անտառ)	11,281 »	72 »

Եթէ վերջի կարգի հողերից բաժանենք անտառները (4,801 հ. դ. տարածութեամբ), կարող ենք հաշուել, որ մարդու արօտները բռնում են 6,480 հ. դ. կամ պիտանի հողի 41^{0/0} իսկ անտառները » 4,801 » » » 31 »

Համեմատած երկրի ամբողջ տարածութեան հետ (22⁷ միլ. դ.), Այդինները կը բռնեն 148 հ. դ. կամ երկրի մակերևոյթի 0^{65/0} Վարելահող, խոտհարքները 4,187⁵ » » » 18⁵⁰ » Արօտ և մացառները 7,480 » » » 33⁰⁰ » Անտառները . 4,801 » » » 21²⁰ » Անպէտք տարածութ. . 6,066 » » » 26⁷⁰ »

Ինչքան խոտ է ստացւում այս տարածութիւնից և ինչքան «սպորանք» կարելի է սնուցանել ուրեմն Կովկասում՝ բաւականին դժուար է ճշտօրէն որոշել:

Չոր կլիմայ ունեցող Երևանի արօտները, մանաւանդ ձմեռանոցների, աւելի աղքատ են խոտով, քան աւելի բարեխառն կլիմայ ունեցող Թիֆլիսի նահանգի արօտները, թէև միևնույն

ժամանակ Երևանի նահանգում ցանուող եօնջան տալիս է 300—400 պուդ դեպետինից, իսկ Թիֆլիսի արօտների ընական խոտհարքները միմիայն 100—150 պուդ^{*}։

Միև կողմից Դաղստանի լեռների վրայ բուսնող «ալպեան», «ոչխարի» խոտը աւելի ազնիւ, աւելի սննդարար է, քան խոնաւ Գուլթախի նահանգի ճլոտ ու ջրալի (թէև ըստ արտաքինին փարթամ) բուսականութիւնը։

Ի նկատի ունենալով, որ Թիֆլիսի նահանգում խոտհարքներին ու այգիներին միջին թուով ստացւում է 100-ական պուդ խոտ, արտերին 80-կան պ. յարդ, արօտներից 40 պ. խոտ, իսկ անտառներից 10-ական պ., 1900 թուին ^{*}) ևս հաշուած էի որ ամբողջ նահանգում միջին թուով կենդանիների պաշար է ստացւում՝ ձմեռուայ 719 միլ. պ., ամառուայ 743 միլ. պ., իսկ ընդամենը 1462 միլ. պ., որ նահանգի ամբողջ տարածութեան հետ համեմատած տալիս է 375 պ. միջակ դեպետինից։ Երևանեան նահանգի ^{**}) ձմեռուայ պաշարը հաշուած էր 424 միլ. պ., ամառուանը 593 միլ. պ., ընդամենը 1017 միլ., որ նահանգի տարածութեան վրայ տալիս է 452 պուդ դեպետինից։ Քանի որ գիտնական Վօլֆի հաշուով կենդանիների ապրելու համար ամեն մի 1000 ֆունտին (25 պուդ) օրական տրւում է 20—26 ֆ. խոտ և քանի որ Կովկասի մեծատաւարը իր փոքրութեամբ (10—15 պուդ) իսկապէս բաւականանում է 15 ֆունտով, տարեկան ծախսը միջակ մեծատաւարի վրայ հաշուելու է մօտ 56 պ. ձմեռուայ 5 ամիսների համար և մօտ 79 պ. ամառուայ 7 ամիսների համար, ընդամենը 135 պուդ, որ ներկայ պայմաններում պահանջում է իր համար միջին թուով 3 դեպետին հող։

Այս թուերի համեմատ կարելի էր հաշուել, թէ Երևանեան նահանգի ամբողջ ապրանքի թիւը «մեծատաւարի» վերածած (2260:3=753), նամանաւանդ որ այդ ձևով ստացուած թուին (753 հազ.) շատ մօտ է նահանգի ամբողջ ապրանքի քանակութիւնը (7513 հազ.), եթէ դրան իբրև հիմք ընդունել արքունական հողերի վրայ ապրող գիւղացոց անասնապահութիւնը, որ հաշուած էր 1884—85 թուերին։ Բայց քանի որ այս հարցի վերաբերմամբ շատ մեծ դեր են խաղում տեղական պայմանները, քանի որ պաշտօնական (տանուտէրերի միջոցով ժողոված) թուերը շատ կասկածելի են, աւելի նպատակայարմար է երկրի անասունների քանակութիւնը որոշելիս, իբրև հիմք ընդունել

^{*}) Кавказ. въ сельско-хоз. отношеніи въ 1899 г.

^{**}) Ibid.

պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացոց *) ապրանքի չափը Մանաւանդ որ այդ կարգի գիւղացիք կազմում են երկրի ազգաբնակչութեան ստուար մասը (572⁰/₀)։ Ինչ վերաբերում է այդ կարգի գիւղացիների համեմատաբար աւելի հարուստ լինելուց առաջ եկած սխալին, դա գերակշռուած կարող ենք համարել այն հանգամանքով, որ մենք հաշուի չենք առնելու քաղաքացիների անասունները, ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպէս և ընդունելով որ ժամանակի ընթացքում անասունների թիւը աւելացել է նոյն չափով, ինչ չափով աւելացել է ազգաբնակչութիւնը, մենք կըստանանք, որ Անդրկովկասի գիւղական ազգաբնակչութիւնը (4822 հազար թուի համեմատ) ունի.

Ինչ տեսակ անասուն	100 անձի վրայ	Ընդամենը
Մեծատաւար (գոմէշ, կով, հորթ, եզր)	78	3,761 հազ.
Մանրատաւար (ոչխար, այծ, գառը)	229	11,038 »
Զի, ջորի, աւանակ	13	627 »
Խոզ	8	386 »
Ուղտ	1	48 »
Ընդամենը	329	15,860 »

Սրանք մի ջ ա կ թուեր են ամբողջ երկրի համար ընդհանրապէս։

Ամեն մի նահանգի, գաւառի և մանաւանդ գիւղի անասունների քանակութեան և որակութեան մասին այս թուերը տալիս են շատ հարեանցի գաղափար։ Այդ կողմից կովկասի զանազան շրջաններ և նոյն իսկ գիւղեր տարբերում են միմեանցից շատ զգալի կերպով, նոյն չափով, ինչ չափով տարբեր են զանազան շրջանների բնական, հասարակական և նոյն իսկ ազգագրական պայմանները։

Դրա մէջ համոզուելու համար բաւական է մի թեթիւ հայեացք ձգել, թէ ինչ տարբերութիւն են ներկայացնում անասնապահութեան վերաբերմամբ կովկասի զանազան նահանգներն ու գաւառները։ Այդ տարբերութիւնների նշանակութիւնը աւելի ևս լուսաբանելու համար, ինձ օգտաւէտ է թւում բերել այստեղ և այլ երկրներին վերաբերեալ համապատասխան տեղեկութիւններ ամեն մի 100 անձի վրայ հաշուելով.

*) Թիֆլիսի, Գութայիսի, Բագուի, Գանձակի և Երևանի նահանգներին։

Երկիր, նահանգ և գաւառ:	Ազգաբնակչությունը (1914 թ. վրայից)	Մեծատարածություն	Մանրատարածություն	Զին, ջորի և անասնակ	Խոզ	Աղյուս	Ընդամենը	Վերածած «մեծատարածություն» 3)
Անդրկովկաս 1)	255	78	229	13	8	1	329	695 139
Թիֆլիսի նահ.	232	103	365	16	23	—	507	985 197
Քութայիսի նահ.	357	40	12	5	29	—	86	265 53
Գանձակի	229	76	151	11	7	—	245	595 119
Բագուի	241	71	222	15	1	—	310	665 133
Երևանի ն. մշտականաց ազգաբնակ.	443	78	177	9	04	2	265	620 124
Երևան. ն. թափառակ.	88	735	23	0	3	849	1300	260
» » Ալեքսանդ. գ.	466	127	224	11	1	—	383	935 187
» » Նոյր-Բաջազ. գ.	23	81	226	9	01	—	316	675 135
Կարսի շրջան.	189	114	186	14	0	0	314	730 146
Դաղստանի շրջան	255	56	290	14	0	0	360	640 128
Եւրոպ. Ռուսաստան	233	34	70	22	14	0	142	75 —
Ռուս. Տաւրիկեան նահ.	272	61	503	45	97	0	619	180 —
Սիբիրիայի Տոմսկի նահ.	26	78	98	77	0	0	253	194 —
Սիբիր. Խրիստոսի շրջ.	27	45	380	90	0	12	527	236 —
Թուրքեստան և Անդրկ. երկիր	27	33	255	25	0	20	333	125 —
Փորթուգալիա	508	16	99	7	25	—	147	36
Սպանիա	346	19	175	19	29	—	242	56
Յունաստան	336	19	284	16	12	—	331	56
Ռումանիա	385	62	118	12	25	—	217	92
Սերբիա	449	61	257	10	106	—	434	114

1) Թիֆլիսի, Քութայիսի, Գանձակի, Բագուի և Երևանի նահանգներին վերաբերեալ տեղեկութիւնները վերցրած են «Сводъ Матер. по изученію эконом. быта Госуд. Кр-янтъ Закавказья» գրքից: Կովկասի մնացած նահանգներինը՝ պաշտօնական հրատարակութիւններից, որ տպուած են նահանգապետների տարեկան զեկուցագրերի մէջ, Սիբիրիային վերաբերեալ տեղեկութիւնները—«Производит. Силы Россіи» գրքից, Եւրոպ. պետութիւնների վերաբերեալ տեղեկութիւնները—«Янсонъ-ի Сравнит. Статистика»-ից, Ամերիկայինը—Սուլօրինի «Русскій Календарь»-ից:

2) Կովկասի և Ռուսաստանի ազգաբնակչության խտութիւնը (1897 թուի ազգագրութեան հիման վրայ) հաշուած է քառ. վերասի վրայ, Եւրոպայինը ու Ամերիկայինը—քառ. քիլոմետրի վրայ, որ վերասից քիչ պակաս է և վերցրուած է «Otto Hübner-ի Geographische statistische tabellin» գրքից:

3) Կովկասի համար մեծատարածութիւնը հաշուած է հաւասար=1 գոմէշի =5 ուլխարի, այծի=1 ձիու, ջորիի, աւանակի=2/3 ուլտի:

Ռուսաստանի և Եւրոպայի համար ЯНСОНЪ-ը մեծատարածութիւնը հաւասարուած է հաւասար=2/3 ձիու=1 1/3 ջորիի, աւանակի, 10 հորթ ու ուլխարի=4 խոզի=12 այծի:

Ե Ր Կ Ի Ր

	Խառ.ժ.	Մեծա-տառ.	Մանրա-տառ.	Ձի.	Բաղ.	Ուղտ.	Ընդամ.	Ընդամ. մեծատ.
Խտալիա	1052	13	31	5	6	—	55	23
Ֆրանսիա	715	29	62	9	16	—	116	54
Գերմանիա	914	39	67	8	17	—	131	58
Աւստրո-Ունգարիա	633	36	61	10	19	—	126	58
Շվեյցարիա	709	39	29	4	12	—	84	44
Բելգիա	242	26	12	6	13	—	57	37
Անգլիա	192	19	86	5	9	—	119	36
Հոլլանդիա	1383	41	27	6	19	—	93	50
Իրլանդիա	51	74	76	9	23	—	182	96
Շոտլանդիա	56	30	195	5	4	—	234	57
Դանիա	567	69	103	18	25	—	264	104
Շվեդիա	108	48	39	10	9	—	106	68
Նորվեգիա	61	56	111	8	6	—	181	75
Ամերիկայի *) Միաց. Նահ.	87	52	47	19	46	—	164	104

Ինչպէս յայտնի է Կովկասի բոլոր նահանգները ունենալով լեռնային բնակչութիւն ընդհանրապէս, իրանց օդի և բընութեան խոնավութեան աստիճանով արևմուտքից և ովկիանոսի զով հոսանքներից դէպի արևելք և Ասիայի յամաքների խորքերը դասաւորուում են այս կարգով՝ Քուիսիսի, Թիֆլիսի, Գանձակի, Բագուի, Դաղստանի, Երևանի, Կարսի: Մօտաւորապէս այդ կարգով էլ իջնում է մեծատաւարի ու ձիու 0/0-ը և ընդհակառակը բարձրանում՝ ոչխարի, ջրբի և աւանակի 0/0-ը: Այս տեսակ դասաւորման պատճառը այն է, որ բոլոր միւս հաւասար պայմաններում ոչխարը, այծը, աւանակը աւելի չոր, աւելի յաճ բուսակա-նութիւն սիրող կենդանիներ են, քան մեծատաւարը, ձին: Աւելի ցուրտ և աւելի հարթ Կարսի շրջանի հարստութիւնը մեծատաւարով ու ձիով և նրա աղքատութիւնը մանրատաւարով համեմատած հարևան Երևանի նահանգի հետ, չի հակասում վերը ա-սածներին, այլ ընդհակառակը՝ կողմնակի կերպով ապացուցանում է: Նոյն տեսակ կողմնակի ապացոյց է ասածներին և մեր «սա-րերի աշխարհի» (Դաղստանի) առատութիւնը մանրատաւարով և սակաւութիւնը մեծատաւարով: Աւելի խոնավ և նոյն իսկ ճահճային երկրների կենդանիներ են գոմէշն ու խոզը: Եւ էթէ չը լինէին Կովկասում կրօնական այլ բաժանումներ ու մի քանի ուրիշ պատճառներ, որոնց մասին յետոյ, խոզերի տարածման վե-

*) Ամերիկային վերաբերեալ թուրը վերաբերում են վերջի տա-րիներին և վերցրած են Սուփօրինի «Русский Еалендарь» за 1901-ից:

բարերամամբ մենք կը նկատէինք նոյն կանոնաւորութիւնը, թէ և հիմա էլ խոնար ֆուլթայիտի, միջակ թիֆլիսի և չոր Գանձակի, Բագուի, Երևանի նահանգների համեմատութիւնը (խոզի քանակութեան վերաբերմամբ) որոշ չափ ապացուցում է վերը ասածերու յօժարտաբար, վիճակագրութեան մէջ գումէշը չի բաժանուած մեծատաւարից, որպէս զի մենք կարողանայինք նոյն օրէնքը թուերով պարզել և գումէշի վերաբերմամբ: Բայց ով եղել է Երևանի գաշտի «Ղարասունների» ափերի և միւս ջրով արտադրուած, ով տեսել է Շամախու գաւառի Մադրասի չրջանի գիւղերը, ուր հաղողը բուսնում է առանց ջրի, ով ապրել է խոնար Զաքարթալի անտառներում, կը համաձայնի ինձ հետ, որ գումէշները յիշուած տեղերում կազմում են մեծատաւարի $\frac{1}{2}-\frac{1}{3}$ մասը և որ դրա պատճառը ջրերի և ճահիճների առատութիւնն է, որ գումէշի և խոզի համար հանդիսանում է ամենանպաստաւոր պայման: Բոլորովին հակառակ տիպար են ներկայացնում ջրին, աւանակը և մանաւանդ ուղտը, որ լինելով ամայի քարոտ անապատների կենդանիներ, տարածուած են Կովկասում, առաջինները քարոտ լեռնային չրջաններում, իսկ վերջինը Բագուի և Երևանի նահանգների ջրից գուրկ, «չորային» չրջաններում: Որ Կովկասում գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնները այս կամ այն կենդանին պահելու վերաբերմամբ հասարակ «քէֆի» և «կամբի» հետեանք չէ, այլ առաջ է եկած տեղական բնական և հասարակական պայմաններից, դա պարզուած է և եւրոպական պետութիւնների օրինակով:

Աւելի չոր և լեռնային բնաւորութիւն ունեցող Անդրկովկասը համեմատած աւելի խոնար և աւելի հարթ եւրոպական Ռուսաստանի հետ, ունենալով ընդհանրապէս անասունների մի և նոյն քանակութիւն (75 և 70 մեծատաւարի վերածած), շատ անգամ աւելի ոչխար և ուխտ է պահում, քան Ռուսաստանը, բայց միևնոյն ժամանակ երկու անգամ աւելի պակաս խոզ և ձի: Վերջինիս տեղը Կովկասի լեռնոտ և չոր տեղերում (Երևան, Ղարաբաղ, Դաղստան, Ռաճա) բռնում են աւանակները, ջորիները և ուղտերը: Ամենից շատ Կովկասին անասունների տեսակներով մօտենում է Ռուսաստանի ամենաչոր նահանգը—Տաւրիկեան—որ, սակայն (իր հարթութեան պատճառով երկի) անհամեմատ աւելի ձի է սննդում քան Կովկասը: Սիբիրիայի խորքերից դէպի Թուրքեստան ու Անդրկասպեան երկիրը խոնարութեան պակասելու հետ միասին մենք տեսնում ենք, որ պակասում է և մեծատաւարի ու ձիերի քանակութիւնը, աւելանում ոչ խարնների, ուղտերի (և, հաւանական, աւանակների, ջորիների) թիւը:

Եւրոպայի տար և չոր հարաւից սկսած դէպի աւելի խոնաւ և ցուրտ հիւսիսը մեծատաւարը աւելանում է, մանրատաւարը պակասում:

Այսպէս՝ ազգաբնակութեան ամեն մի 100 հոգուն գալիս է.

Ո՛ր երկիրներում:	Մեծատաւար	Մանրատաւար
Փորթուգալիա, Սպանիա, Յունաստան	16, 19, 19	99, 175, 284
Ֆրանսիա, Գերմանիա, Սւետրիա .	29, 39, 36	62, 67, 61
Բելգիա, Անգլիա, Հոլլանդիա .	26, 19, 41	12, 86, 27
Շվեդիա, Նորվեգիա .	48, 56	31, 111

Ճիշտ է, հարաւային երկիրների մէջ նոյնպէս կան այնպիսիները, Ռումանիան ու Սերբիան, օրինակ, որոնք տալիս են մեծատաւարի բաւականին խոշոր թիւ (62, 61) և նոյնքան, ինչքան և հիւսիսի Իրլանդիան ու Դանիան (74, 69), բայց, նախ՝ որ այդ երկիրները իրանց բնական ճոխ արօտներով ներկայացնում են շատ յարմարութիւններ մեծատաւարի համար և երկրորդ՝ նոյն հարաւի Ռումանիա և Սերբիա մանրատաւարը համեմատաբար աւելի շատ է, քան աւելի հիւսիս՝ Իրլանդիա և Դանիա:

Մի կողմից Սերբիայի ահագին խոզի տոկոս տալը (106 հատ ամեն 100 հոգուն) շնորհիւ իր աճարի անտառների ու խոնաւ, սիւմիւնդր տուռը Դանուբի հովիտների և միւս կողմից լեռնոտ Շոտլանդիայի համեմատութիւնը աւելի հարթ և խոնաւ Իրլանդիայի, Դանիայի ու Հոլլանդիայի հետ, ակներև կերպով պարզում են թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունեն տեղական աշխարհագրական պայմանները և ինչ չափ լեռնոտ երկիրները նպաստում են մանրատաւարի զարգանալուն, հակառակ մեծատաւարի, խոզի և ձիւ, որոնց պահելը աւելի ձեռնտու է աւելի հարթ երկիրներում:

Բայց կայ և մի այլ հանգամանք, որ խաղում է շատ խոշոր դեր այս կամ այն տեսակ անասունների պահելու վերաբերմամբ—դա ազգաբնակութեան խտութիւնը և զանազան երկիրների կուլտուրական բարձրութեան աստիճանն է:

Ամեն մի երկրում ժողովրդի բազմանալու հետ միասին վարելահողերը շատանում են, իսկ արօտները պակասում: Ճիշտ է, սրա հետ միասին լաւանում (ջրում, պարարտացւում, քարից մաքրւում են) մնացած արօտները, որի հետ միասին աւելանում է ամեն մի օրավար արօտի տուած խոտը, ճիշտ է, որ վարելահողերը բացի հացից տալիս են անասունների համար և յարդ (համարեա նախկին բնական խոտհաքքից ստացուած խոտի չափով) և որ խիտ երկիրներում հացահատիկների մի մասը տրւում է և անասուններին: Բայց, այնուամենայնիւ, ժողովրդի բազմանալու հետ միասին անասունների թիւը շատանում է

աւելի պակաս չափով և ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ տարէցտարի գալիս է աւելի պակաս թուով ապրանք: Պաշտօնական անասնագրութիւններին նայած, եւրոպական Ռուսաստանում 1857-ից մինչև 1888-ը *), օրինակ, ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ անասունների թիւը իջնում է այս չափով.

	1857-ից, 1888-ը
Զիւրի	263-ից 228-ի կամ 135 ⁰ / ₀
Մեծատաւարի	371 » 301 » » 19 »
Ոչխարի	721 » 594 » » 176 »
Խոզի	153 » 120 » » 220 »

Ռուսաստանի վեց ներքին նահանգներում, ուր զեմսովոները մանրամասն հետազոտած են անասնապահութիւնը, 1858-ից մինչև 80-ական թուերը ընդհանուր առմամբ ձիերի թիւը աւելացած է 20⁰/₀, թէև ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ 1858 թուին այդ ժամանակներում հաշւում էր 432.

Իսկ 1880-ին՝ 344 ձի:

Պ. Շօպլէնի **) ասելով 30-ական թուականներին ամեն տեսակ անասուններ հաշւում էր հայկական շրջանում 534 հազ. Նոր-Բայազէթի գաւառում 83 հազ., կամ ամեն 100 անձի վրայ 325 և 360 հատ: 1884—85 թուականներին, երբ ազգաբնակչութիւնն աւելացած էր՝ հայկական շրջանում 232⁰/₀ (164-ից մինչև 534 հազ.), Նոր-Բայազէթի գաւառում 354⁰/₀ (228 հազարից 1036-ի), պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների անասունների թիւը հաւասար էր (հաշուած և Ալեքսանդր. գաւ.) ընդամենը՝ երև. նահ. 1182 հազ, Նոր-Բայազ. գաւ. 267 հազ., կամ ամեն 100 անձին 292 316 հատ:

Այսինքն, այն ժամանակ, երբ 55 տարուայ ընթացքում ազգաբնակչութիւնը աւելանում է 31¹/₂ և 41¹/₂ անգամ, անասունների թիւը աւելանում է աւելի պակաս չափով, ուստի և ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ հիմա 33 և 44 ապրանքով (10—12⁰/₀-ով) աւելի պակաս է հաշւում, քան էր կէս դար առաջ: Ազգաբնակչութեան բազմանալով և իտանալով բացատրւում է և այն, որ 100 հոգու վրայ հաշւում է անասուններ («մեծատաւարի» վերածած)՝

Խիտ երևանի (443 մարդ քառ. վերստի վրայ) և Քութայի (357) նահանգներում... 124 և 53, իսկ աւելի նոսր Կարսի (189) և Թիֆլիսի (232) նահանգներում 146 և 197 մեծատաւար:

*) А. Фортунатовъ. с. х. статистика, Москва, 1893 г.

**) Историческій Помятникъ Армянской Области, СПб. 1852 г.

Նոյն հանգամանքով բացատրւում է և այն հանգամանքը, որ զանազան խտութիւն ունեցող երկրներում 100 անձի վրայ համարւում է ընդամենը անասուն («մեծատաւար»).

Կիսաամալի հարաւ. Սիբիրիայում. (25 խտութ.) 253—527

Միջակ խտութ. ունեցող Ռուս. և Անգրի. (223—255) 73—70

Խիս միջին եւրոպայում (633—914) 54—58

Շուս Խիս Անգլիա և Բելգիա (192—242) 36—37

Սակայն միակողմանի կը լինէր միայն ազգաբնակչութեան խտութեամբ բացատրել զանազան երկրների անասունների քանակութիւնը: Մեծ դեր են խաղում այստեղ նաև այլ և այլ շրջանների բնական պայմանները, ինչպէս և նոյն երկրներում ապրող ազգերի կուլտուրական բարձրութիւնը:

Շուէցիա և Նորվեգիա, օրինակ, պահւում է նոյնքան ապրանք, ինչքան և Դանիա, Իրլանդիա և Շոտլանդիա, թէև վերջիններս 6—8 անգամ աւելի խիտ բնակութիւն ունեն, քան Սկանդինաւեան թերակղզին: Պատճառն այստեղ այդ երկրների փողովուրդների կուլտուրական տարբերութեան մէջ չէ, այլ նրանում, որ ճահիճները, ժայռերը, անտառները Շուէցիա-Նորվեգիայում այնքան շատ են, որ շատ քիչ տեղ են թողնում մշակութեան ու արօժանի համար: Երկրի մակերևոյթի 1000 մասից *), յիշուած երկրներում զանազան կարգի հողերը կազմում են.

Խնչ տեսակ հողեր.	Նորվեգիա	Շվեդիա.	Մեծ Բրիտան.	Դանիա.
Մշակութեան համար անպէտք .	711	402	246	173
Անտառի տակ	240	477	39	71
Արօտ և մարգագետին	23	36	441	309
Վարելու և այլ մշակուող հողեր	21	85	174	442

Արօտներն ու վարելահողերը, այսինքն այն հողերը, որով աննդում են անասունները, երկրի 1000 մասից կազմում են.

Շուէդիա և Նորվեգիա	44—121
Իսկ Անգլիա և Դանիա	615—751

Այդ պատճառով, ամեն մի անձի վրայ՝ ինչպէս խիտ Բրիտանիա ու Դանիա, նոյնպէս և արձակ Շուէցիա Նորվեգիա, գալիս է համարեա հաւասար տարածութիւն արօտի և մշակ-

*) Сравнит. стат. данные важнейших государств. „Русский Календарь“ Суворина за 1901 г.

ուող հողի, որ և հարկագրում է համարեա հաւասար թուով մնուցանել կենդանիներ:

Տաք, արօտներով աղքատ այգեգործական փորթուգալիա և իտալիա 100 հոգուն «մեծատաւար» հաշւում է.

Խիա (1053) իտալիա	23
Աւելի աղատ (508) փորթուգալիա	36

Այն ինչ, նոյնպէս երկու անգամ փորթուգալիայից խիտ Գերմանիան (914) տալիս է համարեա երկու անգամ աւելի աւաստուն (58) և դա շնորհիւ, ի հարկէ, իր փարթամ մարգագետինների: Նոյնն է և մշուշով պատած լեռնային Ծաղանդիան, որ երկու անգամ փորթուգալիայից աւելի ապրանք է մնուցանում (57), չընայած որ աղգաբնակութեան խտութեամբ «փորթուգալի» հայրենիքից չի տարբերւում (56):

Բացի անասունների քանակութեան պակասելուց, ամեն մի երկրի աղգաբնակութեան խտանալու հետ միասին փոխւում է և անասնապահութեան ձեր, փոփոխութեան է ենթարկւում, այսպէս ասուած՝ մնուելիք անասունների որակութիւնը: Երևան նահանգի թափառականները ընդհանրապէս 2 անգամ աւելի ապրանք մնուցանելով մշտակեացներից (260 հարիւրին 124-ի տեղ) անասունների առանձին տեսակներից պահում են.

Մեծատաւարը հաւասար թուով	(88—78-ի տեղ)
Ոչխար այծը 4 անգամ աւել	(735—177 »)
Ձի, աւանակ, ուղտ 2 ¹ / ₂ անգամ աւել	(26— 10) »)

Հարկաւ, սրա պատճառը այն է, որ շնորհիւ հողերի սակաւութեան, շնորհիւ հողագործների կապուած լինելուն այս կամ այն վայրի հետ, շնորհիւ ձմեռուայ համեմատական մեծ պաշարի, մշտակեաց աղգերին աւելի ձեռնտու է մեծատաւար, ձի աւանակ պահելը, քան ոչխար, այծ: Միւս կողմից երկրագործ ժողովուրդների աղգաբնակութեան խտանալու հետ միասին աւելի ձեռնտու է լինում աւելացնել մեծատաւարի, մանաւանդ կթանի, խոզի (և թռչունների) քանակութիւնը, պակասեցնելով կամաց-կամաց մանրատաւարի թիւը:

Եթէ Երևանեան նահանգի Ալեքսանդրապոլի գաւառում ամեն 100 հոգուն դալիս է 1¹/₂ անգամ աւելի մեծատաւար, քան համարեա նոյն զօտիում գտնուած Նոր-Բայազէթի գաւառում (127 և 81) այն ժամանակ, երբ ոչխարի թիւը այդ գաւառներում հաւասար է (224 և 226). դրա գլխաւոր պատճառը այն է, որ Ալեքսանդրապոլի գաւառը երկու անգամ աւելի խիտ է, քան Նոր-Բայազէթի գաւառը (46 և 23):

Ալեքսանդրապոլի դաւառի սակաւահող ժողովրդին հողագործական աշխատանքները բաւարար կերպով կատարելու համար աւելի նպատակայարմար է աւելի ոյժ տալ մեծատաւարին, քան ոչխարին: Նոյն պատճառից դրդուած կովկասի խիտ ազգաբնակչութիւն ունեցող մասերի ազգաբնակչութիւնը (Իմերէթ, Կախէթ, Արարատեան դաշտ) պահում է գլխաւորապէս մեծատաւար և շատ տեղեր նոյն իսկ միայն լծկան և կթան: Սա էլ բաւական է. կան տեղեր, ուր նոյն իսկ այս լծկան ու կթանը մնուցանուում է ոչ թէ իր տեղում, այլ գնւում հողով և արօտով աւելի առատ չրջաններում (Արդահան, Ախալքալաք, Նոր-Բայազէթ, Սիսիան և այլն):

Նոյն բանը նկատուում է և Եւրոպայում:

Համեմատած բոլոր անասունների ընդհանուր թուին (վերածած «մեծատաւարի»), մեծատաւարի քանակութիւնը կազմում է.

Կիսաամայի Սիբիրիայի Տօմսկի նահանգում (26 խտ.)	40 ² / ₀
Նոսր բնակութեամբ Լւրդպ. Ռուսաստ. (233 »)	45 ³ / ₀
Խիտ { Ֆրանսիա, Գերմանիա, Աւստր. (715, 914, 633)	54, 67, 62 »
{ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգ. (87 խտութ.)	50 »
Ամենախիտ Հօլլանդ., Անգլ., Բելգիա (1383, 192, 242)	82, 53, 70 »

Հարաւային երկրներից.

Միջակ խտութ. ունեցող Սպանիա, Յունաստան (346, 336)	34 ⁰ / ₀
Խիտ Իտալիայում (1052 խտութ.)	57 »

Նոյնն է և խոզի վերաբերմամբ: Ժողովրդի խտանալու հետ միասին նոյն չափով և նոյն իսկ աւելի արագ կերպով, շատանում է և խոզերի թիւը: Դրան ապացոյց են ոչ միայն կովկասի զանազան խտութիւն ունեցող չրջանների համեմատութիւնը, այլ և ամբողջ Եւրոպայի թուերը: Շնորհիւ իր յատկութիւնների, խոզը պատկանում է այն տեսակ կենդանիներին, որոնք յարմարւում են ամեն տեսակ պայմանների, կերակրւում են ամեն ինչով: Դրա պատճառով խոզ պահելը ամենաձեռնտուն է լինում ամենախիտ վայրերում, ուր համեմատաբար դժուար է կերակրել միւս կենդանիներին: Եւ եթէ մեր կովկասում խոզերի թիւը համեմատաբար պակաս է, դա վերագրելու է միմիայն նրան, որ մահմեդականները ֆիզիկական և բարոյական ճնշում են գործ դրած քրիստոնեաների վրայ: Երկրի շահը պահանջում է որ այդ ազգեցութիւնը կարելիին չափ չուտ թուլանայ և ոչնչանայ, որի հետ միասին կ'աւելանայ և ժողովրդի եկամուտը, մանաւանդ Իմերէթ, Կախէթ, Երևանեան դաշտում, ուր բացի ժողո-

վրդի խտութիւնից և բնական պայմանները նպաստում են այդ կենդանու շատանալուն:

Բնական պայմաններից ու ազդաբնակութեան խտութիւնից յետոյ ամենամեծ նշանակութիւնը անասնապահութեան համար ունի ամեն մի երկրի ազգի տեխնիկայի զարգացումը և կուլտուրական բարձրութիւնը: Երևանեան նահանգի թափառաշրջիկ քրդերը, ինչպէս յայտնի է, ապրում են նոյն շրջանում ու պայմաններում, ինչ պայմաններում ապրում են և հայերը ու միւս խաղաղ ազգերը: Գրդերը 3—4 անգամ աւելի հող ունեն հայերից, բայց չը նայած դրան նրանց ամեն մի 100 հոգուն հաշուում է 260 անասուն (միծառաւարի հաշուով), իսկ մշտակեացներին—124: Երեք-չորս անգամ հայերից աւելի հող ունեցող քրդերը միայն երկու անգամ աւելի ապրանք ունեն:

Դրա պատճառը ի հարկէ նա է, որ քրդերը թափառականներ են, մշտակեացներից կուլտուրապէս ցած: Նոյն բանը տեսնում ենք Ուրխզների շրջանում, ուր չը նայած ազգաբնակութեան սակաւութեան (10 անգամ կովկասից պակաս), անասունների քանակութիւնը միայն երկու անգամ կովկասից աւել է:

Անդրկովկասը ընդհանրապէս, եւրոպ. Ռուսաստանը, միջին Եւրոպան և Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները գտնուում են մօտաւորապէս միևնոյն բարեխառն զօտիւում ու պայմաններում, բնակուած են ընդհանրապէս խաղաղ ազգերով, բայց միմեանցից զգալի կերպով տարբերւում են իրանց ժողովրդի կուլտուրական բարձրութեամբ:

Ամեն մի 1,000 մասից այդ երկրներում զանազան կարգի հոգերը բռնում են.

Ի՛նչ կարգի հոգեր	Անդր-կովկաս	Եւրոպ. Ռուս.	Աւստր. մաճ.	Գերման.	Ֆրանս.	Ամեր. Մ.-Նահ.
Անպէտք գիւղատն. համար.	29	191	61	91	143	33
Անտառի տակ .	212	388	326	258	158	103
Արօտ և մարգագետին .	330	159	238	163	105	711
Վարելահող և այլ մշակուող	192	262	375	488	594	153
Արօտ և մշակուող .	522	421	613	651	699	864

Աղիւսակից պարզ է որ միևնոյն տարածութեան վրայ միջին Եւրոպան $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի բնական միջոցներ (արօտ, մշակուող հող) ունի անասնապահութեան համար, քան եւրոպ. Ռուսաստանը, իսկ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները $1\frac{1}{2}$ անգամ Եւրոպայից և երկու անգամ Ռուսաստանից աւել:

Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ամեն երկրի անասնապահութեան չափը որոշելիս, մենք պարտական ենք հաշ-

ուի առնել այն հողի տարածութիւնը, որ կարող է ծառայել անասնապահութեան համար. և հարկ եղած հաշիւները անելուց յետ մենք կը ստանանք հետեւեալ թուերը.

Ո՛ր երկրում.	100 անձի վրայ հաշոււմ է.				100 զեռ. արօտ վարելահողին
	Աղգարն. խոութիւն:	Հող. ընդհանրապէս:	Արօտ և վարելահող:	Անասուն հաշուի:	Ծառատար:
Անդրկովկաս	25 ₆	408	218	69 ₅	32 ₆
Եւրոպ. Ռուսաստան	22 ₈	470	196	75	38 ₈
Աւստրիա	63 ₈	160	98	58	59 ₂
Գերմանիա	91 ₄	110	72	58	80 ₁
Ֆրանսիա	71 ₅	140	98	54	51 ₁
Ամերիկ. Միաց.-Նահ.	87 ₀	115	99	104	105 ₀

Անդրկովկասից ու եւրոպական Ռուսաստանից 3—4 անգամ աւելի խիտ աղգարնակութիւն ունեցող Եւրոպան ունի միայն 2 անգամ պակաս անասնապահութեան համար պէտքեւկան հող և միմիայն 1¹/₂—2 անգամ սակաւ անասուններ:

Աւելի նպաստաւոր դրութեան մէջ է Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները: Անասունների կերի համար անհրաժեշտ հողի տարածութիւնը այդ երկրում նոյնն է, ինչ որ Եւրոպա և 2 անգամ պակաս Ռուսաստանից ու Կովկասից: Չը նայած դրան, միջակ «ամերիկացի քաղաքացին» 2 անգամ եւրոպացուց և 3 անգամ ռուսաստանցուց ու կովկասցուց աւելի կենդանի ապրանք է սնուցանում: Ամեն մի 100 զեռ. անասուններ սննդող արօտ վարելահողի վրայ «մեծատաւար» պահում են.

Յետ մնացած Ռուսաստանն ու Կովկասը 38₈, 32₆

Կիսաարիւտօկրատ թէև կրթուած միջին Եւրոպ. 51₁, 59₂, 80₁

Առաջադիմութեան առաջնակարգ շարքերում

կանգնած Արևմուտքի դեմօկրատիկական

Մեծ Հանրապետութիւնը 105

Կամայ-ակամայ մարդ ընկնում է մոտատնջութեան մէջ, թէ ինչ տնտեսական նշանակութիւն ունի այս երևոյթը, ինչ է նրա պատճառը, ինչ միջոցների պէտք է դիմենք մենք, որպէս զի դուրս գանք ներկայ անմխիթար վիճակից:

Ս. ԶՍԻԱՐԵԱՆ

(Աւերջը յաջորդ համարում)